

I.

ВСТУП

У пошуках витоків принципу більшості фактично безперервна традиція веде нас до стародавньої Греції. Саме батьківщина еллінів уважається, судячи з усього, колискою цього принципу, який являє собою чи не найгеніальніший винахід усього людства.¹ Втім, і до сьогодні неможливо з певністю відповісти на питання, де і коли виникла ідея голосування і прийняття рішень більшістю голосів. Опираючись на окремі місця в «Іліаді» та «Одіссеї», стверджували, що принцип більшості був відомим уже в часи виникнення жанру великого епосу. Ті самі пасажі, щоправда, використовувалися вже іншими дослідниками як доказ того, що воля більшості в ті часи не мала зобов'язуючої сили стосовно меншості.²

Відтак питання існування принципу в епоху Гомера слід визначати як спірне. Висунута вище гіпотеза виступає за те, що цей принцип перебував на той час, принаймні, у зародковому стані («in statu nascendi»), і навіть якщо право більшості приймати рішення ще не отримало тоді формального визнання, все ж тут чітко простежується вимога з боку більшості, що її рішенням мають підкорятись. У кожному разі в цю історичну епоху в Греції даний принцип був загальновідомим. Він становив широко розповсюджену основу тодішнього політичного порядку. Судячи з техніки його застосування, а також з майстерного способу його використання у політичних цілях, цей принцип, вочевидь, уже довгий час практикувався у політичних інституціях того часу. З іншого боку, ми зустрічаємо принцип більшості, зокрема у Спарті в часи Аристотеля, у такій примітивній, позбавленій будь-якої математичної точності, формі застосування,³ що можна знову подумати, що він перебуває лишень у стадії виникнення. Вод-

¹ Simmel, *Soziologie*, 1908, с. 187. «Sie (Abstimmung) ist in all ihrer scheinbaren Einfachheit eines der genialsten unter den Mitteln, den Widerstreit der Individuen in einschließlic einheitliches Resultat münden zu lassen». – «Воно (голосування) є у всій своїй ефемерній простоті чи не найгеніальнішим з-поміж усіх засобів, як конфлікт між індивідами вивести у кінцевому підсумку на однотайний результат».

² Див.: Dr. R. Schmidt, *Allgemeine Staatslehre*, Bd. II, 1. T. 1903, с. 87 і наступні, 91 і наступні.

³ Див.: Aristoteles, *Politik*, Bd. II 6, § 16–18.

ночас Греція є також тією країною, якій ми завдячуємо першими теоретичними напрацюваннями на цю тематику.

З того самого джерела перейняв принцип більшості й Рим, правові інституції якого виникли й еволюціонували під еллінським впливом. У розвинутих політичних інституціях Римської республіки принцип знаходить широке застосування на виборах, а також при прийнятті рішень. Зі зміною політичного порядку практичне значення принципу більшості для публічної сфери життя хоч і зменшується, та, втім, саме римському праву ми завдячуємо першими спробами його юридичного формулювання й обґрунтування. Закріплені у римському праві поняття склали разом з автономно виниклими у германському світі категоріями основу для його подальшого розвитку.

Для народів, які визначали європейську історію після падіння Риму, принцип більшості спершу був невідомим. Так Тацит, який переповідає нам опис старогерманських народних зборів, наголошує на неврегульованості переговорного процесу.⁴ У германців – так само, як і у кельтів, – народні маси брали участь в обговореннях лиш «у сумарний спосіб» шляхом відхилення чи підтримки. «Відхилення виражалось у бурмотінні, схвалення – у розмахуванні та брязкотінні зброєю...».⁵ Невідомою формула прийняття рішень більшістю голосів була також і на давньослов'янських «вічах». Як у першому, так і у другому випадку для здійснення акту колективної волі була необхідна одностайність.⁶ Адже пізніше у германському світі поступово починає пробиватись принцип, згідно з яким більшість вирішує те, якою має бути воля усіх. Уже в XII столітті він застосовується у житті німецьких громад – а саме у такій формі, що на меншість покладався обов'язок підкорятися волі більшості. Впродовж XIII століття принцип більшості починає набувати форми вироблення єдиної волі усієї Імперії.⁷ Водночас під впливом канонічного права він змінює свій характер. Принцип уже є не нормою, яка обґрунтовує зобов'язальні відносини між меншістю і більшістю, а правовою засадою, яка підносить зміст волі більшості безпосередньо до волі усіх. Найпіз-

⁴ Tacitus, *Germania*, с. 11.

⁵ Dr. Schröder, *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, 4. Aufl., с. 24.

⁶ Szajnocha, *Obyczaje pierwotnych Słowian* («Dziela», том IV), с. 35. Для порівняння: *Russische Fragmente*, eingeleitet und herausgegeben von Fr. Bodenstedt, 1862, де вимога одностайності при голосуванні представляється як притаманна риса слов'ян.

⁷ *Die Entwicklungsgeschichte bei Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht*, том I і II.

ніше принцип більшості був визнаний на рівні прийняття рішень у Рейхстазі. Це відбулось лиш у 1496 році.⁸

В Англії принцип більшості отримав визнання під безпосереднім впливом канонічного права. Принаймні, поза всяким сумнівом, цей вплив позначився на виборчому праві.⁹ Епохальним в історії парламентського виборчого законодавства є закон від 1429 року (8. Генріх VI с. 7), який проголосив більшість голосів на виборах вирішальним критерієм.¹⁰ У мотиваційній частині закону мова йде про одночасно запроваджене обмеження активного виборчого права: мовляв, до того вибори проводились занадто великою кількістю осіб, «здебільшого людьми з малими статками, які не користувалися пошаною». «Ці елементи претендували ... на однаковий голос із найшановнішими лицарями та есквайрами».¹¹ Звідси можна дійти висновку, що більшість фактично визначала результати виборів уже до того. Набагато пізніше, десь у середині XVII століття, вирішальна сила волі більшості була визнана на рівні парламентських рішень.¹² Як засвідчила історія, англійський парламентаризм виявився спроможним винести з принципу більшості далекосяжні уроки.

З іншого боку, в деяких інституціях Великої Британії цей принцип залишається чужим і до сьогодні. Так, на тамтешніх виборах і досі надається перевага процедурі акламації, а голосується лиш тоді, коли має місце протистояння кількох кандидатів.¹³ Принцип однастайності діє також при винесенні вироків присяжних.¹⁴ У романських країнах принцип більшості був повсюдно відомим ще у Середні Віки – так, за ним обиралися, а також приймали рішення ще в XIV столітті. Виняток являли собою іспанські Кортеси, де принцип більшості був запроваджений лиш у 1592 році.¹⁵

З-поміж слов'янських держав на увагу в цьому питанні заслуговують насамперед Росія та Польща. Широке застосування принцип більшості знайшов

⁸ Karl Rauch, *Traktat über den Reichstag im 16. Jahrhundert* («*Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des deutschen Reiches im Mittelalter und Neuzeit*», herausgegeben von Karl Zeumer, Bd. I, Hefr 1. 1905), с. 108 і наступні.

⁹ Hatschek, *Englisches Staatsrecht* («*Handbuch des öffentlichen Rechtes*» IV. II./I.), с. 285.

¹⁰ Georg Meyer, *Das parlamentarische Wahlrecht*, 1901, с. 17.

¹¹ Там само, с. 15.

¹² Hatschek, див. вище, том I, с. 406. Примітка 1: «У міських судах (Courts leet) принцип більшості був запроваджений ще у часи Генріха VIII; сільські «Courts leet» притримувались вимоги однастайності аж до XIX століття». – Там само, с. 55.

¹³ Там само, т. I, С. 280, 286.

¹⁴ Glaser, *Anklage, Wahrspruch und Rechtsmittel im englischen Schwurgerichtsverfahren*, 1866, с. 140 і наступні.

¹⁵ Dr. Richard Schmidt, *Allgemeine Staatslehre*, Bd. II, С. 626.

і в Україні, де після відродження державності у XVII столітті набули розвитку вільні та демократичні інституції. Однак молода держава так і не встигла зафіксувати у чітких юридичних формах свою конституцію (насамперед порядок виборчого процесу, а також процедуру обговорення і прийняття рішень), бо втратила свою незалежність, а згодом і автономію на користь Росії. З приходом російської влади в Україні, відповідно, були запроваджені державні порядки, як у решті Росії.¹⁶

Втім, політичне життя Росії потрапило під вплив імперського принципу гегемонії у той час, коли її (автономні) республіки були ще не в стані остаточно розвинути свої політичні форми існування. Відтак принципові більшості не вдалось відігравати провідної ролі у політичному житті Росії.

Натомість Польща з її повним політичних імпульсів населенням була тією країною, де проблема досліджуваного принципу набула особливо актуального значення.

Як і усюди, в Польщі також спочатку домінувала думка, що для прийняття рішень у межах якоїсь спільноти необхідна одностайність усіх її членів.¹⁷ Десь із середини XVII століття тогочасну правову вимогу одностайності починають сприймати як незручну і шкідливу. І хоча ще ніхто не наважувався категорично та відкрито протиставити принцип більшості хранителю свободи – принципу вільного вето («liberum veto»), та вже у той час у політичній літературі починають критикувати беззастережне застосування індивідуального права вето. Проголошувався моральний обов'язок індивіда підкорятися волі більшості.

У той самий час принцип більшості був запроваджений у структурі, яка відіграла надзвичайно важливу роль в історії Польщі, частково доповнюючи законну владу, частково відкрито опонуючи їй. Це була інституція «конфедерації» – об'єднання, яке спершу було засноване в часи Міжкоролів'я (вакантності престолу, з лат. «Interregnum»), а потім в епоху послаблення офіційної влади посилило свою присутність, щоб виступити проти неї в ім'я виключного панування шляхти.

У конфедерації рішення приймались більшістю, і це поза сумнівом, забезпечило їй перевагу перед земельним парламентом (сеймиком), рішення якого мали прийматись одностайно.¹⁸

¹⁶ М. Грушевський, *Історія України*, т. VII, С. 286 і наступні.

¹⁷ Kutrzeba, *Historja ustroju Polski w zarysie*, с. 137.

¹⁸ Там само, с. 190, 228 і наступні.

Завдяки конфедеративному устрою принцип більшості «знайшов вихід» на місцеве самоврядування. Це відбувалось у такий спосіб, що скликані в період існування конфедерації сеймики проголошували своє об'єднання через конфедерацію, після чого починали приймати свої рішення більшістю голосів. Після 1768 року, коли принцип більшості був законодавчо закріплений для окремих рішень сеймику, розпочинається практика, коли вже і сеймики, опліч яких не було конфедерацій, об'єднувались у конфедерацію і приймали рішення більшістю голосів.¹⁹ У такий спосіб принцип більшості обхідними шляхами потрапив у Сейм на кілька століть раніше, аніж був там запроваджений на законодавчому рівні. Це було закріплено в «Конституції від 3 травня» 1791 року. Ще раніше, десь у середині XVIII століття принцип більшості був запроваджений у провінційних сеймиках – спершу в окремих воєводствах, а після того і в усіх за законом від 1768 року.²⁰

Кінець XVIII століття становить найважливішу епоху в історії принципу більшості. Вчення природного права про природність та важливість цього принципу знайшли своє практичне втілення у Великій французькій революції. З неї бере початок значне практичне застосування досліджуваного принципу в політичному житті сучасності. Сфера його використання фактично безмежно розширюється все далі й далі; нині принципом більшості послуговуються не лише там, де його використання визначене законодавством, а й усюди, де має відбутись акт колективного волевиявлення (втім постання якого не врегульоване законом). Практична життєздатність ідеї, що більшість має вирішувати, якою має бути воля усієї спільноти, проявляється на всіх численних зібраннях та обговореннях у рамках сучасного громадського життя. Фундаментальна теза теорії природного права про природність цієї ідеї продовжує втілюватись на практиці, але й також знову і знову повертається, хоч і у зміненій формі, до теоретичної думки.

Той факт, що ця теза навіть сьогодні більше не наголошується в особливий спосіб, свідчить про те, що у пізній теоретичній літературі бракує наукової, систематичної роботи на тему принципу більшості (як, зрештою, і цієї концепції, запозиченої з теорії природного права). Через те, що концепція начебто уможливила остаточне і вичерпне рішення проблем, пов'язаних із сутністю цього принципу, були припинені спроби його систематичного дослідження. Тим часом численна

¹⁹ Там само, с. 227 і наступні.

²⁰ Там само, с. 230.

література розглядає проблему принципу більшості з практично-політичної точки зору, і ми фактично не зустрічаємо праць на основі підходу природного права, які були б присвячені теоретичному та систематичному вивченню цього принципу. І тут епохальна праця Гірке виступає, власне, поодиноким випадком. Окрім неї, ми лиш знаходимо то тут, то там розпорошені міркування на цю тематику. Тут, перш за все, слід назвати екскурс Зіммеля в його «Соціологію» та доповідь Єллінека про «право меншості».

Відтак, з огляду на недостатню вичерпність таких теоретичних доробків та їх рідше спорадичну появу, здається, настав час здійснити спробу їхнього систематичного узагальнення й опрацювання.

II. СОЦІОЛОГІЯ ПРИНЦИПУ БІЛЬШОСТІ

1. Передумови

Те, що принцип більшості може виникнути лиш на відносно розвинутій стадії еволюції соціального життя, закладене вже у самій техніці його застосування. Відомий факт цілковитої відсутності (чи то пак, крайньої обмеженості) здатності перших людей до класифікації чисел²¹ робить неможливим практичне втілення принципу більшості серед таких примітивних/первісних у своєму цивілізаційному розвитку народів уже тільки з суто технічних міркувань.

Втім, водночас сам принцип більшості внутрішньо взаємопов'язаний з явищами, які є результатом тривалого розвитку; а саме він обумовлює у двох напрямках диференціацію первинних форм співіснування. Що варте тут уваги, то це сутність примітивних соціальних станів з огляду на спосіб їхнього регулювання, з одного боку, і статус окремих індивідів у групі, з іншого. В обох значеннях характерною рисою примітивного співіснування людей є стан *недиференційованості*. Подолання цього стану, – диференціація, що повинна відбутися в обох напрямках, являє со-

²¹ Хоча початки систем чисел сягають корінням ще доісторичних часів. – D. Stein, *Die Anfänge der menschlichen Kultur (Aus Natur- und Geisterwelt)*, 1906, с. 98 і наступні. – Ratzel, *Völkerkunde*, Bd. I., 1887, с. 25. – Peschel, *Völkerkunde*, 1874, с. 115. – Spenser, *Die Prinzipien der Soziologie*, 1877, I, с. 107, 108.